

MAGDALENA GARDIAS

Literackość

w żydowskich
i nie-żydowskich
czeskich i polskich
tekstach
byłych więźniów
obozu
koncentracyjnego
Auschwitz

Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu
Univerzita Palackého v Olomouci

**Literackość w żydowskich i nie-żydowskich
czeskich i polskich tekstach byłych więźniów
oboju koncentracyjnego Auschwitz**

Magdalena Gardias

Olomouc 2023

Przygotowanie i wydanie publikacji było możliwe dzięki specjalnemu wsparciu na konkretne badania uniwersyteckie przyznanemu przez Ministerstwo Edukacji, Młodzieży i Sportu Republiki Czeskiej Uniwersytetowi Palackiego w Ołomuńcu (IGA_FF_2023_018).

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR Univerzitě Palackého v Olomouci (IGA_FF_2023_018).

Recenzenci / Odborní recenzenti:

prof. dr Wilken Engelbrecht

dr hab. Małgorzata Wójcik-Dudek, prof. UŚ

Nieautoryzowane wykorzystanie tego utworu stanowi naruszenie praw autorskich i może skutkować odpowiedzialnością cywilną, administracyjną lub karną.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

Wydanie I / 1. vydání

© tekst / text Magdalena Gardias (ORCID: 0000-0001-9227-1403), 2023

© Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu / Univerzita Palackého v Olomouci, 2023

DOI: 10.5507/ff.23.24464275

ISBN 978-80-244-6427-5 (print)

ISBN 978-80-244-6428-2 (online: iPDF)

Spis treści

Wstęp	7
1. Wprowadzenie.....	10
1.1 Kryteria doboru materiału	11
1.2 Dobór źródeł.....	15
1.3 Przegląd literatury	18
1.4 Metodologia	22
2. Pozyskiwanie wspomnień obozowych: archiwa, muzea a konkursy obozowe	38
2.1 Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu	40
2.1.1 Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau.....	44
2.1.2 Działalność Wydawnictwa Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau.....	53
2.1.3 Zespół Oświadczeń i Wspomnień.....	59
2.2 Terezin – twierdza, getto, obóz i muzeum	62
2.3 Archiwa w Izraelu.....	68
2.4 Czeskie i polskie konkursy na wspomnienia obozowe.....	76
2.5 Archiwa na terenie Polski, Czech i Izraela	88
2.6 Potrzeba stworzenia uniwersalnego archiwum.....	91
3. Formy powojennych tekstów	94
3.1 Pojęcie gatunku w odniesieniu do tekstów obozowych. Autobiografia. Egodokument. Postpamięć.....	96
3.2 Literatura obozowa, oświęcimska a Holocaustu.....	121
3.3 Historia a literatura Holocaustu.....	126

3.4 Nomenklatura stosowana w archiwum Muzeum w Oświęcimiu	131
3.5 Więźniowie żydowskiego pochodzenia w KL Auschwitz.....	136
3.6 Koncepcja autora tekstów obozowych	139
4. Analiza wybranych tekstów	145
4.1 Poetyckość: Jan Dubieniecki i Jiří Fränkl.....	150
4.2 Motywy literackie: Aleksander Widera i Jiří Borský.....	177
4.3 Motyw obcego: Jan Fischer i Bencjon Hillel Landau.....	224
4.3.1 Jan Fischer i Bencjon Hillel Landau. Rozmowa z byłym więźniem	249
4.4 List a zapis rozmowy. Dow Lewi i Jiří Steiner	255
4.4.1 Dow Lewi i Jiří Steiner. Rozmowa z byłym więźniem	287
5. Porównanie tekstów czeskich i polskich	290
6. Czym jest literatura? Pytania o literackość tekstów obozowych	295
7. Podsumowanie	303
8. Zakończenie	306
Streszczenie	311
Resumé.....	315
Summary	319
Bibliografia	323

Wstęp

Monografia ta, jak sugeruje jej tytuł, będzie odnosić się do czeskich i polskich tekstów byłych więźniów obozu koncentracyjnego Auschwitz (nazywany dalej: KL Auschwitz) z naciskiem na ocenę ich literacką. Dotyczy ości i sposobów przedstawienia pamięci o tym miejscu. Prac autorów pochodzenia żydowskiego i nie-żydowskiego (termin przejęty z nomenklatury Muzeum w Oświęcimiu, aby określić w skróconej formie osoby o innej narodowości i wyznania niż więźniowie pochodzenia żydowskiego) z uwzględnieniem ich biografii, a także ukazania zmian w szerszym kontekście, jakie pojawiły się w obrębie tych tekstów jako gatunku na przełomie lat.

Pierwsza część niniejszej monografii (rozdział 2) dotyczy pozyskiwania materiału badawczego niezbędnego do przeprowadzenia analizy tekstów obozowych z różnych archiwów czy innych instytucji oraz zapoznania się z zasadami przechowywanych tych dokumentów z uwzględnieniem ich dostępności, co znacząco wpływa na ich odbiór w danym kraju. Kwerendy odbywały się na terenie trzech państw: Polski, Czech i Izraela, co skutkowało ogromnym materiałem badawczym z wielkimi możliwościami literackimi, nie wszystkie jednak mogły znaleźć się w tej pracy, dlatego w tej części pojawiła się próba przedstawienia ich różnorodności. Jeden podrozdział opowiada o ciekawym zjawisku, jaki pojawił się po wojnie w Polsce i Czechach – konkursach na wspomnienia obozowe i wojenne, co nie miało miejsca na terenie Izraela. W podrozdziale dotyczącym metodologii opisano, jak będzie rozumiana literackość w obrębie całej monografii, podejmu-

jąc się m.in. teorii komparatystyki, formalizmu rosyjskiego czy metahistorii Haydena White'ego.

Rozdział 3 opiera się głównie na działalności Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu (nazywanego dalej: Muzeum w Oświęcimiu) oraz jego podjednostek. Związane jest to z tematem pracy opartej na pamięci dotyczącej obozu koncentracyjnego, który podczas wojny mieścił się na jego terenie (KL Auschwitz i Birkenau), dlatego działania związane z pozostałymi instytucjami zostały nakreślone pobieżnie i w żadnym wypadku nie kończą możliwości tego tematu. Materiały zawarte w tej dystertacji pochodzą z: archiwum Muzeum w Oświęcimiu, archiwum Muzeum KL Gross-Rosen w Wałbrzychu, Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku w Lublinie, po stronie czeskiej: archiwum Miejsce Pamięci Terezin (nazywane dalej: Muzeum w Terezinie), Narodowe Archiwum w Pradze, Archiwum Sił Bezpieczeństwa w Pradze, Żydowskie Archiwum w Pradze oraz po stronie izraelskiej: archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, Centralne Archiwum Syjonistyczne w Jerozolimie, archiwum Domu Bojowników Getta i archiwum muzeum Massuah. Podczas kwerendy odwiedziono również inne instytucje, których jednak materiały nie weszły w skład tej pracy, m.in. Morawskie Archiwum Państwowe w Brnie czy Muzeum Beit Terezin.

Druga część pracy (rozdział 4) dotyczy formy tekstów obozowych oraz specyfiki czasów powojennych, w których powstawały (m.in. migracje, komunizm, cenzura). W rozdziale tym zastosowano przegląd literatury czeskiej i polskiej w obrębie Holocaustu (Shoah) i tematyki obozowej, z uwzględnieniem ich gatunkowości i nazewnictwa stosowanych na przestrzeni lat, sposobów obrazowania doświadczeń obozowych i Zagłady oraz terminu postpamięci. Teksty te uważane były za m.in. wspomnienia, literaturę dokumentu osobistego, prozę narracyjną, egodokumenty, relacje, memuary, quasi-dokumenty – w tym miejscu zostały podjęte pró-

by przeglądu tych nazw na terenie czeskim, polskim i izraelskim, przyjrzenia się powodom takiego stanu rzeczy oraz próbie określenia odpowiedniej współcześnie nazwy.

Trzecia część pracy (rozdział 5) obejmuje analizę czeskich i polskich tekstów obozowych w oparciu o teorię literackości według formalizmu rosyjskiego z zastosowaniem komparatystyki literackiej (porównanie tekstu w języku czeskim i polskim) i elementów Nowego Historyzmu (podejście do życiorysów autorów). Pod uwagę były brane szczególnie: biografia autora oraz „chwyt” literackie, w szczególności pojawiające się w tych utworach topoty oraz tropy, a także oryginalność użytych technik. Do tego celu przeznaczono osiem relacji (cztery polskie oraz cztery czeskie), pochodzących z różnych archiwów i państw. Ich autorami są: Aleksander Widera i Jiří Borský, Jan Dubieniecki i Jiří Fränkl, Jan Fischer i Bencjon Hillel oraz Landau Dow Lewi i Jiří Steiner. O charakterze analizy decydowały przede wszystkim wybór konwencji gatunkowych oraz indywidualna inwencja twórcza autora, a także szereg pozostałych czynników. Wybrane teksty zostały poddane ocenie ich literaturoznawczej wartości z pamięcią o traumatycznych doświadczeniach, jakie zawierają.

Ostatni rozdział 7 dotyczy literackości ukazanej w przytoczonych tekstach, występowania motywów i obrazów oraz wnioski podsumowujące wyciągnięte z poprzednich rozdziałów.

1. Wprowadzenie

Monografia ta dzieli się na część teoretyczną i analityczną. Cele pracy w części I (teoretycznej) stanowią: uporządkowanie dostępnych źródeł dotyczących powojennych tekstów obozowych, ich wstępne opracowanie i klasyfikację w zbiorach archiwalnych wytypowanych instytucji na terenie Czech, Polski i Izraela oraz na rynku wydawniczym z uwzględnieniem literatury lagrowe oraz Holocaustu, ich przegląd oraz uwzględnienie zmian, jakie w ich obrębie się pojawiły. Proces ten pozwoli na ocenę obecnego odbioru tekstów tego typu przez czytelników, powód coraz częstszego wysypu podobnej tematyki współcześnie (przedstawienie także niektórych zjawisk, które zaczynają w nich dominować). Już samo poszukiwanie tekstów obozowych po różnych archiwach pozwoliło na ich przegląd, określenie charakteru ich pozyskiwania oraz przyjrzenie się zasadom, jakim obecnie podlegają w poszczególnych jednostkach czy porównanie warunków przechowywania, a także udostępniania swoich zbiorów. Stąd praca ta jest również okazją do pytań nad ich uszeregowaniem w archiwach, formą dostępności oraz współczesnym znaczeniem.

W części II pracy (analitycznej) głównym celem była ocena wartości literatury lagrowej ukazana za pomocą analizy wybranych tekstów obozowych w języku oryginalnym polskim lub czeskim, przedstawiająca odmienne spojrzenie na archiwalny materiał, charakteryzująca się m.in. odmienną formą, sposobem przedstawiania wydarzeń i osób, w porównaniu z klasyczną wiedzą na ten specyficzny dział literatury. Próba literaturoznawczej oceny danych utworów pojawia się poprzez ustalenie literackich

„chwytów” w nich występujących, szczególnie pod kątem wytypowanych motywów i obrazów, a zastosowane w niniejszej monografii metody miały na celu poszukiwanie uniwersalnej metodologii badań nad tekstami obozowymi, które pozwoliłyby na użycie narzędzi związanych z dziedziną historii i literatury oraz innych pól badawczych. To wszystko pozwoliło na wstępną ocenę archiwalnego zbioru instytucji czeskich, polskich i izraelskich, pokazanie ich możliwości jako materiał badawczy i przykład literacki, a przy tym – teksty obozowe zawarte w licznych placówkach zyskały nieodzowną szansę na ponowne spojrzenie.

1.1 Kryteria doboru materiału

Ilość materiału badawczego zawarta w archiwach jest ogromna, dlatego wytypowanie do analizy konkretnych przykładów nie stanowi wyzwania, pewien problem sprawi jednak orientacja w tak przytłaczającej ilości zbiorów, wyszukania tekstów, które prezentowałyby sobą preferowane wartości estetyczne. Z tego powodu zostałam zmuszona do krytycznej oceny wybranych form jeszcze przed analizą właściwą wyodrębnionych przykładów. Tutaj kierowałam się głównie ocenami jury danego tekstu (jeśli brał on udział w konkursie na wspomnienia obozowe) lub oceną wewnętrzną archiwum, w którym jest on przechowywany (ich opinie niekiedy zostawały dołączone przy analizie konkretnych tekstów), a także czynniki indywidualne. Jestem jednak świadoma faktu, że ich wybór pozostaje zawsze subiektywny i selektywny, nigdy całościowy.

W analizowanych tekstach to nie fakty zajmowały najważniejszy aspekt pracy, a prezentowany sposób wypowiedzi, jednak wiele adnotacji biograficznych oraz realiów lagrowych było niezbędnych do zrozumienia tego specyficznego okresu w dziejach,

dlatego w niniejszej monografii znalazły się źródła tłumaczące pewne zjawiska i określenia (np. słowniki języka obozowego), a także ustalenia chronologii wydarzeń (np. kalendarium) czy specyfiki danych miejsc, czyli pozycje strictly historyczne (np. dotyczące podobozów). Badając teksty obozowe nie jesteśmy w stanie uciec od takich pozycji bibliograficznych, ponieważ analizowane tutaj materiały stoją na granicy historii a literatury, co również jest ich nieodłączną cechą.

Praca ta nie stanowi całkowitego ujęcia problemu, a jedynie jego zarys. W tym celu dokonano analizy wyłącznie ośmiu tekstów (cztery w język czeskim porównywane do czterech w języku polskim), mimo że materiał badawczy prezentuje ogromną ilość prac wysokiego poziomu. Wybrano teksty najbardziej różnorodne, aby dobrze naświetlić kontekst i walory archiwalnego materiału, ograniczone poprzez wybrane wytyczne, m.in. zbliżony wiek byłych więźniów, czas pobytu w obozie, miejsce uwięzienia. Niestety, co warte podkreślenia – bywały przypadki, przez które utwory, które ewidentnie powinny znaleźć się w tej monografii nie zostały zaprezentowane, ponieważ pojawiły się problemy w dopasowaniu ich do tekstu porównawczego (m.in. zbyt duże różnice w walorach artystycznych). Dlatego temat poruszany w tej pracy nie wyczerpuje całkowicie możliwości tego specyficznego materiału dokumentacyjnego, a jedynie obrazuje ewentualne sposoby i metodykę badań, które można kontynuować lub poszerzać w przyszłości, szczególnie do relacji pochodzących z okresu wojennego. Wybrane teksty zostały opracowane dogłębnie, posiłkując się współczesnymi badaniami i kierunkami, ze szczególnym uwzględnieniem indywidualnych cech oraz biografii ich twórców.

Część tekstów ze względu na czas, w jakim powstała, została poddana zabiegom cenzorskim – wprowadzonych zarówno przez świadomego ewentualnych represji autora, jak i organów

przyjmujących dany tekst (warunki specyficzne dla czasów komunizmu). Zmiany te mogą być widoczne, m.in. zamazanie nazwisk osób uczestniczących w określonych wydarzeniach lub całych akapitów dotyczących niewygodnych tematów (znamiennie szczególnie w zbiorach Archiwum Żydowskiego Muzeum w Pradze) albo niezauważalne, np. omijanie tematów niewygodnych politycznie (szczególnie w utworach z lat 50.). Współczesne teksty są bardziej otwarte, opisują m.in. tematy tabu, które po wojnie nie były podejmowane np. seksualność w obozie, podobnie jak w pozycjach publikowanych za granicą. Warto podkreślić, że wszystkie analizowane w tej pracy teksty powstały po wyzwoleniu KL Auschwitz, w różnym przedziale czasowym (ogromnym, od 1945 roku do obecnych), lecz zawsze porównywane ze sobą relacje (czeska i polska) pochodzą z podobnego okresu.

Niektóre przekazy znajdujące się w archiwach stanowią zapis rozmowy z byłymi więźniami (transkrypty), początkowo utrwalanymi na piśmie jako tekst ciągły (bez pytań rozmówcy, aby upodobnić go do formy oświadczenia, a nie wywiadu), co zmieniło się dopiero w latach 90. Rozmowa była spisywana, z możliwością wprowadzenia licznych odautorskich poprawek, a całość zostawała na końcu poświadczona podpisem składającego relację jako zgodna z prawdą – nim stała się archiwalnym tekstem. Termin „literatura” odnosiłam tu do piśmiennictwa ogólnego¹, słowa zapisanego, dzięki czemu takie transkrypty mogłyby zostać potraktowane jako zwykła relacja, wpasowująca się w definicję tekstu obozowego. Podobne stanowisko zajmowała m.in. Stefania Skwarczyńska (szerzej o tym problemie w podrozdziale 5.3.1). Warto dodać, że interesuje mnie efekt końcowy pozyskiwania takiego zapisu, nie podejmuję się badań porównawczych nagranej

1 J. Trznadłowski, hasło: *literatura* [w:] *Literatura polska*, red. C. Hernas, t. 1, Warszawa 1984, s. 585.

rozmowy z przygotowanym na jego podstawie tekstem (z wiedzą, że one istnieją i też przechowywane są w archiwum), pozostawiając to pole innym badaczom. Porównanie nagrań i zapisu tego rodzaju materiałów mogłoby znacząco poszerzyć wyniki podobnych analiz, szczególnie w rejonie studiów nad afektami.

Aby okiełznać materiał badawczy, został on okrojony wyłącznie do męskich relacji byłych więźniów KL Auschwitz pisanych w języku czeskim lub polskim. W dominującej części są to autorzy żydowskiego pochodzenia (większość Czechów kierowana do KL Auschwitz została deportowana z gett, szczerzej o tym w dalszych rozdziałach pracy). Porównywanie ze sobą tekstów kobiecych wymagałoby dodatkowych narzędzi badawczych, a tekstów męskich do kobiecych zyskałoby zupełnie inny charakter niż zakładał cel tej monografii. Niemniej jest to pole badawcze niezmiernie ważne i niewątpliwie warte zaznaczenia, dlatego zostało ujęte wzmiankowo przy pojawieniu się w analizowanych tekstach obrazu kobiety, z pełną świadomością, że jest to temat niewyczerpany, ale podejmowany przez innych badaczy (m.in. Joannę Ostrowską). Historią kobiet, który znalazły się w KL Auschwitz zajmowała się Irena Strzelecka (i tutaj również znajdują się odwołania do jej artykułów). Niniejszą pracę w przyszłości można poszerzyć także o inne kategorie i kryteria, np. językowy obraz świata, analiza relacji dzieci, różnice kulturowe czy emocje (afektywność).

Decyzja o wybraniu tekstów z wnętrza archiwów była podyktowana wieloma czynnikami. Na rynku wydawniczym dominuje stały zestaw tekstów obozowych, na które również powołują się badacze, zapominając o ogromie materiałów, zawartym w licznych archiwach na terytorium Czech, Polski, Izraela oraz innych krajów. Oczywiście nie wszystkie teksty aspirują do dzieł literackich, jednak wiele z nich potrafi zmienić nasz dotychczasowy pogląd na tą tematykę. Także Sławomir Buryła zauważał ten

problem na terenie literatury Holocaustu (Shoah) – sięgania po stałą, utrwaloną już społecznie, zestaw pozycji, podczas gdy wiele zapomnianych tekstów prezentuje interesujące rozwiązania artystyczne oraz ciekawe koncepcje² i dotąd nie została opublikowana.

1.2 Dobór źródeł

W pracy posiłkuję się zarówno źródłami literaturoznawczymi, jaki i historycznymi, ze względu na miejsca pamięci, jakich analizowane teksty obozowe dotyczą (w zamierzeniu głównie KL Auschwitz, ale także getta w Terezynie czy KL Majdanek oraz innych obecnych Miejsc Pamięci) w szczególności korzystałam z opracowań czeskich i polskich, ale także zagranicznych. Z tego powodu, że KL Auschwitz pojawia się przede wszystkim na polu polskiej literatury, a muzeum poświęcone jego pamięci mieści się obecnie na terenie Polski i jego pracownicy naukowcy piszą głównie w języku polskim, w bibliografii dominują polskojęzyczne pozycje, uzupełniane przez czesko- i anglojęzyczne.

Sposób analizy Sławomira Buryły względem tekstów obozowych w obrębie Zagłady zawartej w pozycji *Tematy (nie)opisane* został zastosowany w tej monografii (m.in. analizowanie relacji w oparciu o główne motywy i obrazy). Spostrzeżenia Jamesa E. Younga również stały się w tej pracy dominujące, szczególnie pogląd, że w wyniku doświadczeń II wojny światowej nadwyrężających możliwości języka, dawny realizm zastąpiły archetypy i mitologiczne reprezentacje, bardziej przypominające katastrofy znane np. z biblii czy mitów³. To wyjaśnia ogromną ilość ta-

2 S. Buryła, *Tematy (nie)opisane*, Kraków 2013, s. 12.

3 J. E. Young, *Interpreting Literary Testimony: a Preface to Rereading Holocaust Diaries and Memoirs* [w:] „New Literary History”, t. 18, nr 2, 1987, s. 405–406.

kich odwołań, jakie pojawiają się w tekstów byłych więźniów KL Auschwitz. Pojęciem toposu zajmowali się m.in. Ernst Robert Curtius, Janina Abramowska, Gerald Prince czy Michèle Weil, w pracy zostało wzięte pod uwagę przede wszystkim w ujęciu Aleksandry Okopień-Sławińskiej. Termin archetypu był badany m.in. przez Northrop Frye i Carla Gustava Junga.

Tekstami obozowymi, o których mówi niniejsza monografia, zajmował się także Bartłomiej Krupa w ujęciu całościowym (głównie relacjami byłych więźniów KL Auschwitz) i z tego względu część jego spostrzeżeń została tutaj wykorzystana. W jednej ze swoich prac analizował problem prezentowania tematu Shoah w historiografii⁴. Reinterpretacją tekstów byłych więźniów, zakrojonych do tych pochodzących z okresu Holocaustu, badał także m.in. Arkadiusz Morawiec i do jego artykułów również będę się odwoływać.

Rolą badacza (lub krytyka) nie jest oddzielanie faktów od fikcji, szczególnie w przypadku świadectw dotyczących obozów koncentracyjnych i Holocaustu, ale świadomość, że są to niezapośredniczone zdarzenia i zjawiska, które narracja próbuje udokumentować⁵. W celu zrozumienia aspektów życia obozowego i wojennych realiów posłużyłam się różnymi dokumentami archiwalnymi (np. zaświadczeniami, listami transportowymi), pochodzącymi m.in. z baz danych Muzeum w Oświęcimiu oraz w Terezynie, a także Archiwum Arolsen (Niemcy) i Yad Vashem (Izrael). Pojawiły się także pozycje źródłowe dotyczące stricte historycznego ujęcia (m.in. pozycja Danuty Czech, przede wszystkim w kwestii datowania⁶), potwierdzając dane wydarzenia lub „dopowiadające” ich niejasną część. Za pomocą tych danych stara-

4 B. Krupa, *Wspomnienia obozowe jako specyficzna odmiana pisarstwa historycznego*, Kraków 2006, s. 18.

5 J. E. Young, *Interpreting Literary Testimony...*, dz. cyt., s. 407.

6 D. Czech, *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim 1992.

łam się również uzupełnić biografię byłych więźniów, dla których analiza ich tekstu stała się pretekstem do poznania jednostkowej historii.

Z tego względu, że część relacji dotyczy osób pochodzenia żydowskiego, w pracy został uwzględniony także kontekst studiów nad Zagładą – przegląd literatury czeskiej i polskiej w obrębie Holocaustu (Shoah) i tematyki obozowej (rozdział 4). O historii Żydów i literaturze Holocaustu w Polsce pisali więcej m.in. Magdalena Ruta, Jacek Leociak, Stanisław Buryła, w Czechach: Jiří Holý, Petr Málek, Tomáš Fedorovič, Jaroslava Milotová, Milan Hes czy Pavel Barša. Na temat literatury obozowej, szczególnie w kontekście KL Auschwitz i getta w Terezynie: Miroslav Kárný, Anna Lorencová, Marek Poloncarz, w Polsce: wspomniani wcześniej Bartłomiej Krupa, Arkadiusz Morawiec, a także Adam Cyra. W ustaleniu liczebności Czechów oraz osób pochodzenia żydowskiego korzystałam z ustaleń Tadeusza Pipera oraz Bohdana Piętki.

W tekstach obozowych pojawia się szczególnie dialekt wykorzystywany przez więźniów KL Auschwitz, nazywany językiem obozowym (niem. *Lagersprache*, po czesku *táborová mluva*). W trakcie analizowanych prac sięgałam po tłumaczenia poszczególnych zwrotów, przede wszystkim z cenionej pozycji znanego językoznawcy, a zarazem byłego więźnia KL Auschwitz, Władysława Kuraszkiewicza (*Język polski w obozie koncentracyjnym*⁷), a także tomów zbiorczych o życiu w KL Auschwitz Zenona Jagody, Stanisława Kłodzińskiego i Jana Maślowskiego (*Oświęcim nieznanym*⁸ oraz *Więźniowie Oświęcimia*⁹) czy artykułów zawartych w czasopiśmie „Przegląd Lekarski” (głównie byłych więźniów

7 W. Kuraszkiewicz, *Język polski w obozie koncentracyjnym*, Lublin 1947.

8 Z. Jagoda, S. Kłodziński, J. Maślowski, *Oświęcim nieznanym*, Kraków 1981.

9 Z. Jagoda, S. Kłodziński, J. Maślowski, *Więźniowie Oświęcimia*, Kraków 1984.

KL Auschwitz m.in. Antoniego Kępińskiego, Stanisława Kłodzińskiego, publikowano tam również cyklicznie *Słownik oświęcimski*) oraz uwspółcześnionej, zaktualizowanej pozycji Doroty Wesołowskiej (*Słowa z piekieł rodem*¹⁰). Nie dotarłam do podobnych naukowych opracowań w języku czeskim (co wcale nie musi świadczyć o ich braku).

1.3 Przegląd literatury

Jeszcze w 2004 roku literatura Shoah nie miała ustalonej definicji ani zarysowanego obszaru, szczególnie w obrębie Polski, co podkreślał Przemysław Czapliński¹¹, na podobne braki skarżył się m.in. Sławomir Buryła¹², co spowodowało wydaniem w 2012 roku pozycji *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*¹³, pod redakcją jego oraz Doroty Krawczyńskiej i Jacka Leociaka, doskonale opracowująca całą literaturę Holocaustu dostępną w Polsce pod względem przeglądownym. Próbę syntezy problematyki Shoah zajął się także Bartłomiej Krupa w *Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu*¹⁴, która to pozycja zajmuje się dalszym okresem, latami 1987–2003. Z opracowań problemu Shoah warto przytoczyć także pracę Barbary Engelking *Zagłada i pamięć: doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane*

10 D. Wesołowska, *Słowa z piekieł rodem*, Kraków 1996.

11 P. Czapliński, *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze* [w:] „Teksty Drugie”, nr 5 (89), 2004, s. 9.

12 S. Buryła, *Tematy (nie)opisane...*, dz. cyt., s. 9.

13 Nb. W 2016 roku zostało opublikowane wydanie 2, poprawione.

14 B. Krupa, *Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987–2003)*, Kraków 2013.

na podstawie relacji autobiograficznych¹⁵ opierających się na badaniach z zastosowaniem metody dokumentów osobistych na zapisach autobiograficznych.

W kontekście analizy dokumentu osobistego na uwagę zasługują dwie pozycje Jacka Leociaka *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*¹⁶ lub nowsza: *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*¹⁷, w których badacz zajmuje się doświadczeniem granicznym, ważnym także w kontekście tekstów obozowych. Nie sposób pominąć również książki Aleksandry Ubertowskiej *Świadectwo – trauma – głos. Literackie reprezentacje Holocaustu* (2007), w której autorka analizuje różne sposoby przedstawiania tematu Zagłady. Analizą dokumentów osobistych osób doświadczonych Shoah zajmowała się m.in. Justyna Kowalska-Leder¹⁸, ale na polu literatury dziecięcej, głównie dzienniki i wspomnienia. Badała je także pod kątem występujących tam motywów (m.in. strach, emancypacja jako efekt zniewolenia).

Po czeskiej stronie Jiří Holý skarżył się na niedostateczne ujęcie literatury polskiej i czeskiej tego okresu w kontekście europejskim, lukę tę miała uzupełniać zbiorcza pozycja *Podręcznik polskiej, czeskiej i słowackiej literatury o Holokauście*¹⁹, prezentująca utwory literackie dotyczące Shoah w trzech językach słowiańskich, z naciskiem na nurt polski i czeski. Na uznanie za-

15 B. Engelking, *Zagłada i pamięć: doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Warszawa 1994.

16 J. Leociak, *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*, Wrocław 1997.

17 J. Leociak, *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, Warszawa 2009.

18 J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wrocław 2009.

19 *Handbook of Polish, Czech, and Slovak Holocaust Fiction*, red. E.-M. Hiemer, J. Holý, A. Firlej, H. Nichtburgerová, Boston-Berlin 2021, s. 1-2.

sługuje także *Shoah w czeskiej literaturze i pamięci kulturowej*²⁰, zbiorowa praca opublikowana w 2011 roku, dotycząca czeskiej literatury Holocaustu, obrazowana z różnych perspektyw, także w kontekście kultury Europy Środkowej. Traktuje również o traumie powrotu w tzw. „drugim pokoleniu”, zwracając uwagę na kluczowe motywy, postaci i obrazy literackie. Co ważne zaznaczenia w niniejszej monografii, Petr Málek w jednym z rozdziałów typuje Zagładę właśnie jako wydarzenie archetypowe. Z nowszych pozycji pojawiła się m.in. praca *Obcy i bliscy. Żydzi, literatura i kultura na ziemiach czeskich w XX wieku*²¹, która zawiera współczesne spojrzenie na ten przedział literatury. Ze stanowiska literackiej interpretacji przedstawia książka z *Holocaustem za sobą. Temat Zagłady w czeskiej i tłumaczonej literaturze dla dzieci i młodzieży wydanej po 1989 roku*²² z roku 2018, ale w obrębie literatury dla dzieci.

Na gruncie światowym tematem wspomnień obozowych (głównie Ocalałych) jako gatunkiem zajmowała się m.in. Shoshana Felman i Dori Laub (*Świadectwo: kryzysy świadectwa w literaturze, psychoanalizie i historii*²³), szczególnie pod względem aktu dawania świadectwa. Dori Laub jako psychoanalityk, sam Ocalały z Holocaustu, był cenionym ekspertem w dziedzinie traumy (przeprowadzał badania and Ocalałymi stosując opracowaną przez siebie metodę wywiadu jako technikę ułatwiającą składanie relacji oraz pewną formę terapii). Według niego to opowiada-

20 J. Holý, P. Málek, M. Špirit, F. Tomáš, *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti*, Praga 2011.

21 *Cizí i blízcí. Židé, literatura a kultura v českých zemích ve 20. století*, red. J. Holý, Praga 2016.

22 S. Urbanová, *S holokaustem za zády. Téma holokaustu v české a překladové literatuře pro děti a mládež vydávané po roce 1989*, Ostrava 2018.

23 S. Felman, D. Laub, *Testimony: crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*, Abingdon 1991.

nie (lub pisanie) o swoich doświadczeniach umożliwiała autorom wejście w nową powojenną rzeczywistość, przepracowanie traumy. Pod tym kątem badała je również m.in. Cathy Caruth (*Nieodebrane doświadczenie: trauma, narracja i historia*²⁴). Na tym polu należy wspomnieć również o analizach m.in. Amosa Goldberga (np. temat traumy, pamiętnikarstwo), Donalda Bloxhama (*genocide studies*) i Tony'ego Kushnera (np. reprezentacja i pamięć o Holokauście).

Warto przytoczyć pionierską pracę *Świadectwa Zagłady. W rumowisku pamięci*²⁵, gdzie Lawrence L. Langer bada rodzaje pamięci i narracji w tematyce Holocaustu, pisanych nie tylko przez autorów żydowskiego pochodzenia. Nie sposób nie zaznaczyć tutaj pozycji Jamesa E. Younga i jego artykułu *Interpretacja świadectwa literackiego: przedmowa do ponownego odczytania pamiętników i wspomnień o Holokauście*²⁶, w którym autor zawarł szereg ważnych uwag dla badań nad tekstami obozowymi, szczególnie w kwestii motywów. Pod względem historycznym, wspomnienia zostały opracowywane m.in. przez Yosefa Hayima Yerushalmi (*Zachor: historia Żydów i pamięć Żydów*²⁷). W obrębie pamięci o KL Auschwitz Dominick LaCapra napisał swoją pracę *Historia i pamięć po Auschwitz*²⁸, w której porusza temat relacji między pamięcią a historią oraz kwestiami estetycznymi, etycznymi i politycznymi w ich kontekście. Ciekawy pomysł reprezentują badania Alexa Stählera (m.in. *Jewish studies and po-*

24 C. Caruth, *Unclaimed experience: trauma, narrative, and history*, Baltimore 2016.

25 L. L. Langer, *Świadectwa Zagłady. W rumowisku pamięci*, tł. M. Szuster, Warszawa 2015.

26 J. E. Young, *Interpreting Literary Testimony...*, dz. cyt., s. 403–423.

27 Y. H. Yerushalmi, *Zachor: Jewish history and Jewish memory*, Washington 1996.

28 D. LaCapra, *History and Memory after Auschwitz*, Nowy Jork 1998.

stcolonialism), który porównuje doświadczenia Żydów z czasów II wojny światowej i po niej do przeżyć kolonii, uznając je za podobne (*modern jewish literature*).

Współcześnie za istotną kwestię w tekstach obozowych uznaje się wiele sfer dawniej marginesowych lub uznawanych za kontrowersyjne, tj. seksualność, cielesność, kobiecość i męskość ofiar lub sprawców. Uwzględnia się kategorie: płci, wieku, orientacji seksualnej czy pozycji społecznej, które miały wpływ na różnorodność doświadczeń więźniów. Wśród polskich badaczy tego pola naukowego znaleźli się m.in.: Joanna Ostrowska (szczególnie temat seksualności w obozie), Aleksandra Ubertowska (cielesność), Agnieszka Nikliborc, Joanna Stöcker-Sobelman (m.in. seksualność, gwałty), Bożena Karwowska, Tomasz Tomasik (wojna a męskość). Po czeskiej stronie można wymienić m.in.: Annę Hájkovą, Martę Kolářovą, Lukáša Sedláčka, po angielskiej m.in.: Sabinę Hildebrandt, Jo-Ann Owusu (szczególnie na temat menstruacji w obozie), po amerykańskiej – m.in. S. Lilliana Kremera, Doris L. Bergena czy Sibylę Milton. Z ostatnich publikacji warto wspomnieć książkę Karoliny Sulej *Rzeczy osobiste. Opowieść o ubraniach w obozach koncentracyjnych i zagłady*²⁹, gdzie przedmiotem badań autorki są rzeczy i ubiory więźniarek, będąca ciekawą perspektywę feministyczną.

1.4 Metodologia

W pracy został zastosowany szereg metodologii, szczególnie: formalizm rosyjski z elementami Nowego Historycyzmu, komparatystyka, a także wiedza z zakresu archiwistyki, judaistyki,

29 K. Sulej, *Rzeczy osobiste. Opowieść o ubraniach w obozach koncentracyjnych i zagłady*, Warszawa 2020.

studiów nad Zagładą, studiów nad traumą, pamięcią oraz post-pamięcią. Wszystkie tak rozległe elementy wiedzy wpływają na poprawne rozumienie i odbiór tekstów obozowych, z uwzględnieniem ich indywidualnego przekazu.

Do analizy tekstów została użyta teoria literackości według formalizmu rosyjskiego, głównie na podstawie spostrzeżeń Danuty Ulickiej, Zofii Mitosek oraz Anny Burzyńskiej i Michała Pawła Markowskiego. Największe znaczenie dla pracy miały teorie Romana Jakobsona (pojęcie literackości) i Wiktora Szklowskiego („chwyt” literackie). Na uwagę w obrębie tej pracy znajduje zastosowanie również teoria Nowego Historyzmu (*New Historicism*), która stara się uzupełnić wielki obraz II wojny światowej pobocznymi jednostkowymi historiami bólu i cierpienia (m.in. Hayden White i metahistoria, na polskim terenie m.in. Ewa Domańska, Dorota Heck). W ich polu zainteresowań pojawiał się głównie kontekst kulturowy oraz elementy indywidualne autora, mające wpływ na jego dzieło, głównie krytyka, jaka się wokół niej zbierała. To spojrzenie niewątpliwie miało znaczenie dla tej pracy – przede wszystkim osąd, że nie można oddzielać tekstu literackiego od rzeczywistości historycznej³⁰.

Metody formalizmu rosyjskiego zostały użyte przy analizie tekstów obozowych (rozdział 5). Z powodu tego, że relacje te stanowią specyficzny nurt literatury, pojawiły się odwołania do studiów nad traumą i pamięcią, a że większość z nich dotyczy tematu Shoah, zastosowałam również wiedzę z rejonu judaistyki i studiów nad Zagładą. Praca z tekstami w archiwach w Polsce, Czechach i Izraelu, szczególnie w ich pozyskiwaniu, wymagała wiedzy z zakresu archiwistyki, co znalazło także oddźwięk w rozdziałach na temat gromadzenia zbiorów oraz działalności posz-

30 M. P. Markowski, *Historyzm* [w:] A. Burzyńska, M. P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków 2006, s. 512.

czególnych instytucji (głównie Muzeum w Oświęcimiu z zarysem pozostałych placówek).

Badania formalizmu rosyjskiego miały w tej pracy szczególne znaczenie. Po pierwsze zastosowano je po raz pierwszy w kontekście tekstów obozowych już w 1946 roku – zrobił to David Pablo Boder, opracowując za jej pomocą zebrane wywiady pochodzące od osób przebywających w obozach dla przesiedleńców (tzw. *dipisi*), najczęściej byłych więźniów obozów koncentracyjnych³¹. Był poligłotą, dzięki czemu mógł dotrzeć do osób mówiących w różnych językach. Niektóre teksty, które opracowywał, dostępne są obecnie na stronie internetowej (transkrypty rozmów przetłumaczone na język angielski)³².

Głównym celem przedstawicieli formalizmu rosyjskiego było odnalezienie cech uniwersalnych lub specyficznych dla literatury, które powodowały wyróżnienie jej na tle innych zjawisk oraz opisu badanego przedmiotu poprzez jego budowę³³ – to pozwoliło na wyszczególnienie w powojennych tekstach kilku cech świadczących o ich literackości oraz wpłynęło na ogólną ocenę literaturoznawczą. Dla formalistów rosyjskich ważniejszą kwestią od ustalania ram literatury stała się sama literackość, określana wręcz jako „esencja literatury”³⁴, co sprawia, że dany tekst zostaje uznany za literacki, co zmienia układ wypowiedzi w dzieło. Odnaleźli ją w „chwytach artystycznych”, ozdobności formy, bogatym użyciu środków stylistycznych, we wszystkim co składało się na

31 D.P. Boder, *i Did Not Interview the Dead*, Urbana 1949.

32 D.P. Boder, *i Did Not Interview the Dead* [w:] <http://boder.fortunoff.library.yale.edu/> [dostęp: 30.05.2023].

33 P. Pietrzak, *Formalizm rosyjski* [w:] *Literatura. Teoria. Metodologia*, red. D. Ulicka, Warszawa 2006, s. 123–124.

34 A. Burzyńska, *Formalizm rosyjski* [w:] *tejże*, M. P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku...*, dz. cyt., s. 120.

próbę „uniezwyklenia” rzeczy, każde świadome działanie autora³⁵. Dlatego aspekty te wyszukiwano także w trakcie analizy tekstów obozowych w tej monografii.

Groza II wojny światowej oraz nieskuteczność tradycyjnych teorii literatury sprawiły, że po wyzwoleniu w 1945 roku nieprzechylnie spoglądano na używanie we wspomnieniach obozowych chwytów literackich i innych operacji mających na celu escetyzację danego utworu, ponieważ tekst miał za zadanie maksymalnie odwzorowywać rzeczywistość obozową, być jak najbardziej wiernym przekazowi³⁶. Okazało się to jednak niemożliwe, zaistniała potrzeba znalezienia nowych sposobów przełożenia doświadczeń niepojętych, dlatego pojawiły się techniki, które miały wpłynąć na czytelnika, pomóc w lepszej percepcji tekstu, wpłynięcia także na jego stronę emocjonalną. Same topozy pojawiające się w danym utworze były ważne dla formalistów w ostatecznej ocenie jego literackości, stanowiące elementarną jednostkę tematu artystycznego³⁷. Według Ryszarda Handke takim chwytem może być ujęcie stylistyczne lub kompozycyjne w tekście literackim, które organizuje jego materiał językowy lub tematyczny³⁸. Jamesa E. Younga wspomina o „reprezentacjach archetypowych i mitologicznych”³⁹, które okazały się dla byłych więźniów właściwym sposobem opisu tragicznych doświadczeń. W tej pracy definicja toposu została zaczerpnięta z teorii Aleksandry Okopień-Sławińskiej, w której pojęcie to oznaczało przede wszystkim stałe obrazy

35 P. Pietrzak, *Formalizm rosyjski...*, dz. cyt., s. 161.

36 P. Czaplński, *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji...*, dz. cyt., s. 18–19.

37 Z. Mitosek, *Teorie badań literackich*, Warszawa 2004, s. 239.

38 R. Handke, *Poetyka dzieła literackiego*, Warszawa 2008, s. 208.

39 J. E. Young, *Interpreting Literary Testimony...*, dz. cyt., s. 405–406. Oryginał: „archetypal and mythological representations”, tł. własne.

i motywy obecne w kulturze europejskiej, będące w pewnej mierze uzewnętrznieniem archetypicznych wzorców⁴⁰.

Wiele powojennych tekstów charakteryzuje się pewną surowością formy, ale zdarzają się również prace odbiegające od tego schematu, przyciągające artystycznym sposobem ujęcia treści, wykraczającymi poza zwykły historyczny przekaz. Tworzywami tekstów są nie tylko słowa, ale i motywy, stereotypowe obrazy czy szereg środków stylistycznych i tropów, z których autorzy najchętniej korzystają. Aby jednak docenić konkretny przykład pracy, należy przyjrzeć się jej z bliska, zrozumieć zastosowany w nim „chwyt”, dzięki któremu narrator stara się przyciągnąć uwagę czytelnika do utworu, co również zostanie wzięte pod uwagę w niniejszej monografii. Badacze zauważali, że z czasem szereg technik traci na swojej autentyczności i efektywności, zaczynają tworzyć wzór szablonów i schematów⁴¹, do których rzeczywiście doszło w świecie tekstów obozowych (np. używanie stałej bazy środków stylistycznych). Pojawiła się degradacja zjawisk uznawanych za wysokoartystyczne⁴², współcześnie powstają formy, które dawniej uważane byłyby za pewne *profanum* tej części literatury (co zostanie opisane szerzej w rozdziale 4).

Warto dodać, że dla formalistów od faktów ważniejszy był sposób ich przekazania odbiorcy⁴³, dlatego tekstowi można wiele niedoskonałości „wybaczyć”, jeżeli swoją formą próbuje przekazać ważną treść. Jest to również wygodny postulat w traktowaniu powojennych tekstów, których autorami byli najczęściej osoby bez odpowiedniego warsztatu i doświadczenia pisarskiego, co przekładało się na liczbę błędów pojawiających się w ich pracach,

40 A. Okopień-Sławińska, hasło: *loci communes* [w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 1976, s. 222.

41 Z. Mitosek, *Teorie badań literackich...*, dz. cyt., s. 242.

42 Tamże, s. 244.

43 P. Pietrzak, *Formalizm rosyjski...*, dz. cyt., s. 131.

także tych, które dotyczyły dat poszczególnych wydarzeń, mających faktycznie miejsce w KL Auschwitz (np. u Steinera, tekst analizowany w podrozdziale 5.4.). Warto wspomnieć, że James E. Young uważał je nie za przejaw fikcji, ale za część prawdy będącą jej wersją, widzi pewną nieuchronność występującą w rozbieżności w postrzeganiu faktów⁴⁴. Obecnie poznajemy wspomnienia dotyczące II wojny światowej od byłych więźniów obozowych w celu poznania tych realiów, a nie jako dowód wydarzeń.

Po zakończeniu II wojny światowej na terenie Czech i Polski pojawiły się konkursy na wspomnienia obozowe, których zadaniem było zachęcenie byłych więźniów do opisywania swoich doświadczeń i tym samym powiększenia zasobów archiwalnych danej jednostki. Każdego roku wybierano także kilka tekstów uważanych według jury za najlepsze, przedstawiające swoją formą szczególną wartość dla historyków i literaturoznawców (obecnych w komisji). Funkcjonowały jak typowe konkursy literackie, dzięki czemu pytanie o „literackość” tych prac pojawiło się dość szybko. Były to jednak utwory w pewnym sensie wymuszone (teksty manipulacyjne), powstające dzięki wizji nagrody, ponadto większa część z nich nie przedstawiała sobą niestety oryginalnej formy lub treści, bywały sztamkowe, z powtarzalnymi informacjami oraz strukturą (przez m.in. kwestionariusze wysyłane do byłych więźniów), ale to na ich tle pojawiały się nowe sposoby ujęcia, przełamujące przyzwyczajenia odbiorców. Nie zawsze jednak spotykały się z przychylnym okiem jury, ponieważ wciąż najważniejszy aspekt stanowił zasób informacji historycznych, którymi archiwa chciały wzbogacić swoje zbiory.

Różnica między dokumentem a literaturą obrazuje się w doborze figur retorycznych i sposobu opowiadania, a nie na zasadzie

44 J. E. Young, *Interpreting Literary Testimony...*, dz. cyt., s. 416.

kontrastu „prawda” i „zmyślenie”⁴⁵. Hermeneutyka filologiczno-historyczna zakładała ocenę dzieła razem z tekstami źródłowymi, zbadania jego genezy, co łączyło się z wyodrębnieniem z przekazów czysto historycznych (zawierających znaki przeszłej kultury we współczesności) – utworów literackich⁴⁶. W przypadku analizy powojennych tekstów byłych więźniów KL Auschwitz, szczególnie ze względu na specyficzny okres, którego dotyczą oraz ich statusu w archiwach (określanych przede wszystkim jako dokumenty) ważne było nieoddzielanie ich od biografii autorów. Niejednokrotnie tekst sam zdawał się odsyłać czytelnika do jego życiorysu lub innych źródeł⁴⁷.

Dodatkowo zgodnie z autobiograficznym paktem Philippe Lejeune, w archiwalnych tekstach obozowych autor rzeczywiście staje się zarazem narratorem oraz bohaterem utworu – inaczej nie jest to rodzaj powojennych wspomnień. Ich zgodność była potwierdzana podpisem (szczególnie w przypadku relacji składowanych w archiwach). Łączyło się to także z potrzebą traktowania ich przeżyć autentycznie, bez poddawania w wątpliwość. Zdaniem niektórych badaczy to, że autorzy wspomnień dotyczących bezpośrednich przeżyć obozowych rzeczywiście byli ich świadkami, nigdy nie powinno być kwestionowane⁴⁸.

Piotr Matywiecki zauważał, że istniał wręcz psychiczny przymus i obowiązek dawania świadectwa przez byłych więźniów⁴⁹, szczególnie w związku z Zagładą Żydów, co wiązało się często

45 P. Czaplinski, *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze...*, dz. cyt., s. 21.

46 Z. Mitosek, *Teorie badań literackich...*, dz. cyt., s. 114–115.

47 Tamże, s. 191.

48 J. E. Young, *Interpreting Literary Testimony...*, dz. cyt., s. 416.

49 P. Matywiecki, *Pogrobowe słowo versus socrealistyczna ideologizacja [w:] Literatura polska wobec Zagłady 1939–1968*, red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak, Warszawa 2012, s. 316.

również z procesem przepracowania traumy. Tekst wymaga tutaj obecności autora w opozycji do teorii Rolanda Barthesa – to biografia autora stanowi jego dopełnienie i jest jego ważnym aspektem. To z tego powodu prócz dokumentacji dotyczących samych tekstów poobozowych (m.in. konkursowe oceny jury, korespondencja) przy ich analizie wykorzystywano źródła historyczne dotyczące autorów, uzupełnianych przez informacje pochodzące z wielu archiwów czy instytucji (m.in. Narodowe Archiwum w Pradze, Muzeum w Oświęcimiu czy archiwum Arolsen w Niemczech).

Dla niniejszej pracy ciekawa wydaje się również koncepcja współczesnych tekstów obozowych, które stają się częścią reprezentacyjną ówczesnej literatury (czego dowodem są m.in. ich publikacje na listach bestsellerów), co świadczy o tym, że dokumenty te zaczynają wchodzić w pole zainteresowań literatury. Ponad dziesięć lat temu Jerzy Świech zauważał, że literatura (ta, która kojarzy się bardziej fikcyjnie) chciała być zastępowana przez dokument⁵⁰ i to zjawisko rzeczywiście się pojawiło, choć w nieco wypaczonej formie, o której szerzej będzie poruszane w rozdziale 4.

Formaliści chcieli również zdefiniować na nowo pojęcie motywu, który rozumieli jako przejaw uniwersalnych cech myślenia ludzkiego⁵¹, uaktualnianych w tekstach poprzez wspomniane „chwyty”. Z tego powodu w tej pracy tak ważne będą motywy i obrazy podejmowane przez autorów w poszczególnych tekstach, ich odkrycie oraz ustalenie roli, jakiej podlegają w konstrukcji formy, ponieważ dla formalistów ważna była również motywacja, dłaczego wszystkie cechy tekstu uporządkowano w taki, a nie inny sposób. Warto również zwrócić w tym kontekście uwagę na

50 J. Świech, *Literatura polska w latach II wojny światowej*, Warszawa 2010, s. 246.

51 P. Pietrzak, *Formalizm rosyjski...*, dz. cyt., s. 131.

archetypy rozumiane w tej pracy jako kulturowe wzorce znaczeniowe, które zostały zapisane w mitach, rytuałach, podaniach i innych formach przekazu⁵², pierwotne wzorce motywu, postaci, symbolu czy zdarzenia. Pojęciem archetypu zajmował się także Carl Gustav Jung, ale w tej pracy nie odwoływałam się do jego teorii. Czas wojny i okupacji stał się źródłem tematycznym takich wzorców, odzwierciedlających się w tekstach byłych więźniów, a także w różnych obrazach m.in. Zagłady⁵³. Śledzenie tych tropów jest dla badacza niezwykle pole możliwości, pozwalającym na wyciągnięcie interesujących powiązań, uwag oraz różnic na tle kulturowym czy narodowościowym.

Przy analizie tekstów obozowych (szczególnie przy zapisach wywiadów z byłymi więźniami) pojawiły się również odniesienia do kategorii zaczerpniętych z psychoanalizy, nurtu etycznego, które są ważne w kontekście doświadczania traumatycznej przeszłości (urazy psychiczne). Byli więźniowie borykali się z konsekwencjami tzw. KZ-syndromu (odrębna jednostka diagnostyczna, pojawiająca się w wyniku pobytu w obozie koncentracyjnym, zespół poobozowy przypominający PTSD⁵⁴). Nie zostały one jednak opisane z wyczerpującym polem badawczym, jedynie z zaznaczeniem możliwej analizy tego typu tekstów, ponieważ w tej pracy inne metodologie stanowiły ważniejszy trzon. Spośród użytych materiałów w tym kontekście pojawiły się głównie prace badawcze lekarzy zgromadzonych przy czasopiśmie „Przegląd Lekarski”, którzy zajmowali się medycznymi przypadkami pojawiającymi się u osób, które przeżyły obóz koncentracyjny, często

52 N. Frye, *Archetypy literatury*, tł. A. Bejska [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, red. H. Markiewicz, t. 2, Kraków 1972, s. 282.

53 J. Holý, *Úvodem* [w:] tenże, P. Málek, M. Špirit, F. Tomáš, *Šoa v české literatuře...*, dz. cyt., s. 5.

54 A. Kępiński, *Refleksje oświęcimskie*, red. Z. J. Ryn, Kraków 2005, s. 146.

byłych więźniów KL Auschwitz, m.in. Antoni Kępiński, Stanisław Kłodziński.

Już Janusz Sławiński zwracał uwagę na znaczenie powojennych świadectw jako specyficznego nurtu literatury, zawierający motywy ważne dla kulturowego odbioru tych tekstów:

Obóz koncentracyjny czy konspiracja to nie tylko układy osobliwych realiów socjopsychologicznych czasowo i geograficznie zlokalizowanych; to zarazem modelowe sytuacje zagrożenia, lęku, solidarności, odpowiedzialności, które przez swą graniczność skłaniają do interpretacji egzystencjalno-antropologicznych. Dzieła pragnące mówić o tych modelowych sytuacjach musiały – co oczywiste – nawiązać bezpośredni dialog z tematami żyjącymi w wielkim czasie literatury europejskiej: mitologicznymi, biblijnymi, historycznymi. Znaczenie wszelkich w tym względzie odwołań jest oczywiste: inscenizują one ogólność prezentowanych treści współczesnych, przenoszą je ze sfery historycznej partykularności w rejestr schematów (społecznych, moralnych, metafizycznych), którym przysługują konotacje ponadczasowe i ponadlokalne.

[...] literatura [...] zadowala się zastanym repertuarem wyselekcjonowanych motywów i anegdot, traktując nowe przypadłości „życiowe” jako czynniki intensyfikujące ich znaczenia⁵⁵.

To dzięki motywom literackim możemy odwołać się do stałych znaczeń i schematów zachowanych w tradycji i kulturze, powracających w dziełach literackich. Gdzie pojęcia przestrzenne takie jak dom, raj, droga itd. nabierają innego wydźwięku, oderwanego od podmiotu, przechodząc w wyobrażenia duchowe⁵⁶. Świadectwa sięgają więc po chwytty stałe, pokazując nam tematykę wojny i okupacji z perspektywy znanej, ale poprzez aktywizację jej for-

55 J. Sławiński, *Zaproszenie do tematu* [w:] „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 5 (17), Warszawa 1974, s. 3.

56 S. Buryła, D. Krawczyńska, *Problemy (nie)wyrażalności Zagłady* [w:] *Literatura polska wobec...*, dz. cyt., s. 419.

my w nowej odsłonie. Tak jak wspomina również Jerzy Świąch: „Rzeczywistość, choćby najgorsza, musi być jakoś przyswojona, nazwana, a więc w konieczny sposób sprowadzona do poziomu zdarzeń wcześniej już znanych i doświadczanych”⁵⁷. Inaczej przedstawiany kod dla odbiorców byłby nieczytelny, z czym właśnie spotykali się byli więźniowie, niejednokrotnie nadaremno próbując opisać własne przeżycia. Cytowany badacz zwraca również uwagę na to, że problem przełożenia przeszłości na słowa często powodował powstanie przemilczeń, niedopowiedzeń, czasem aluzji⁵⁸, co także wywierało problem w komunikacji na temat swoich doświadczeń. Warto także dodać, że niekiedy sami literaturoznawcy używają nomenklatury biblijnej w swoich pracach na temat tekstów obozowych np. „gehenna” użyta (w kontekście kolejnych etapów uwięzienia kobiet po KL Auschwitz) przez Irenę Strzelecką⁵⁹, a powtarzająca się w wielu relacjach w podobnym odwołaniu. To pokazuje, że podobne zabiegi mocno utrwaliły się w społecznym odbiorze. Paweł Wolski wręcz podkreśla zalety stosowania toposu w badaniach nad doświadczeniem Holocaustu⁶⁰ m.in. z powodów reprezentacji zarazem jednostkowej i powszechnej.

Badacz, który zauważył brak dogłębnego opisanie pewnych motywów (które nazywał „tematami nieopisanymi” w rejonie jednak wyłącznie literatury Holocaustu) w literaturze tego okresu, domagającym się wręcz odpowiedniej syntezy, był Sławomir Buryła. Wśród braku usystematyzowania wśród nich wskazywał m.in. na motyw polskiej i żydowskiej śmierci, bydłęcych wago-

57 J. Świąch, *Literatura polska w latach II wojny...*, dz. cyt., s. 245.

58 Tamże, s. 246.

59 I. Strzelecka, *Obóz kobiecy (Frauenlager) w KL Auschwitz-Birkenau (Bla, Bib)* [w:] „Zeszyty Oświęcimskie”, t. 24, Oświęcim 2004, s. 57.

60 P. Wolski, *Ślady miejsc wspólnych. O zaletach pojęcia toposu dla badań nad Zagładą* [w:] „Narracje o Zagładzie”, nr 2, 2016, s. 36.

nów, wizerunku nazistowskiego kata⁶¹. Niektóre z nich odnosiły się typowo do życia w getcie np. mur, tamta (aryjska) strona, Umschlagplatz, jednak ta praca dotyczy głównie życia obozowego i z tego powodu te tematy nie mogły się w niej znaleźć, a jeśli już, nie zostały opisane w wyczerpujący sposób. Niemniej teoria ta znajduje zastosowanie w niniejszej pracy i uważam ją za potrzebne jej dopełnienie.

Zdaniem formalistów opis każdego tekstu powinien odbywać się w ramach przysługującej mu historycznej poetyki⁶². Idealnym sposobem na analizowanie tekstu byłoby dogłębne przyjrzenie się samemu tekstowi poprzez czas, w jakim został stworzony.

Metoda immanentna nakazuje rozpocząć pracę od analizy pojedynczego utworu z uwzględnieniem całego językowego tła, w jakim powstał. Krok następny to próba jego opisu na tle tradycji literackiej, znalezienie sposobu, w jaki tradycja ta została w nim wykorzystana. Później przychodzi pora na porównanie badanego pojedynczego przykładu z innymi utworami tego samego twórcy, a zatem przejście do stylu indywidualnego. Potem zestawia się stylistyczne właściwości twórców jednej epoki, by przejść do badań historycznych: odnaleźć zasadę, według której przebiegają przemiany stosunków pomiędzy literaturą a jej językowym kontekstem⁶³.

Komparatystyka literacka, która również w tej pracy musiała się pojawić ze względu na analizę tekstów ze strony czeskiej i polskiej, porównywania prac autorów o podobnych przeżyciach (więzionych w KL Auschwitz), ale poza tym różniącymi się przede wszystkim pod względem narodowościowym, kulturowym, często religijnym, stanowi dział nauki, który zajmuje się związkami literatury, a także recepcją pisarzy obecnych w obrębie danego

61 S. Buryła, *Tematy (nie)opisane...*, dz. cyt., s. 10–11.

62 P. Pietrzak, *Formalizm rosyjski...*, dz. cyt., s. 155.

63 Tamże, s. 161–162.